

РОЗДІЛ 6 ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.4 (477)

СИСТЕМА ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

THE SYSTEM OF MEASURES OF PROVIDING OF RESTORATION OF LAND: CONCEPTUAL STATUTES

Лісова Т.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри земельного й аграрного права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено комплексному дослідженню заходів відновлення земель. Розглядаються попередні й основні заходи у сфері відновлення земель. Зроблено висновок, що передумовами реалізації основних правових заходів відновлення земель є низка попередніх заходів, які сприяють їх ефективному та дієвому запровадженню.

Ключові слова: відновлення, заходи, охорона, рекультивация, консервація, меліорація.

Статья посвящена комплексному исследованию мероприятий в сфере восстановления земель. Рассматриваются предварительные и основные мероприятия в сфере восстановления земель. Сделан вывод, что предпосылками реализации основных правовых мероприятий восстановления земель является ряд предварительных мероприятий, которые способствуют их эффективному и действенному внедрению.

Ключевые слова: восстановление, мероприятия, охрана, земельная реформа, рекультивация, консервация, меліорація.

The article focuses on the complex analysis of features of measures of restoration of land. Preliminary and basic measures in the field of land restoration are considered. It is concluded that the preconditions for the implementation of the main legal measures of the restoration of land are prerequisites of preliminary measures that contribute to their effective and efficient implementation.

Key words: restoration, measures, protection, land reform, reclamation, conservation, melioration.

Постановка проблеми. Під час проведення земельної реформи відбулося істотне погіршення якості земель в Україні. Так, розораність земель понад 54% земельного фонду України, зокрема й на схилах, призвела до порушення екологічно збалансованого співвідношення сільськогосподарських угідь, лісів і водойм, що негативно вплинуло на стійкість агроландшафтів і зумовило значне техногенне навантаження на екологічну сферу [1].

В Україні нараховується понад 1,1 млн га деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель, які підлягають консервації, 143,4 тис. га порушених земель, які потребують рекультивации, і 315,6 тис. га малопродуктивних угідь, які потребують поліпшення [1].

Доцільно зазначити, що сьогодні на державному рівні приділяється певна увага боротьбі з негативними явищами у сфері земельних ресурсів. Так, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 березня 2016 р. № 271-р було затверджено Національний план щодо боротьби з деградацією земель і опустелюванням [2]. Слід підкреслити, що заходи з відновлення земель посідають провідне місце в зазначеному розпорядженні. Ідеться насамперед про низку заходів, спрямованих на відновлення деградованих, техногенно забруднених і малопродуктивних земель, зрошуваних земель, рекультива-

цію порушених земель тощо. Для координації діяльності з формування та реалізації державної політики з питань сталого використання й охорони земель, боротьби з деградацією земель і опустелюванням, пом'якшення наслідків посух створено Координаційну раду з питань боротьби з деградацією земель і опустелюванням [3].

Пріоритетами управління у сфері використання й охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності, відповідно до Стратегії удосконалення механізму управління у сфері використання й охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання удосконалення управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними» від 7 червня 2017 р. № 413, визнано забезпечення здійснення заходів з охорони земель, збереження й відтворення родючості ґрунтів [1], адже окремими завданнями зазначеної Стратегії є запобігання деградаційним процесам ґрунтового покриву, підвищення родючості ґрунтів, а також проведення рекультивации порушених земель. Однак, незважаючи на певні зусилля з боку державних інституцій протягом останніх років, погіршення якості земельних ресурсів продовжується.

Стан опрацювання. Правові проблеми відновлення земель є надзвичайно актуальними в сучасних умовах. У контексті вищезазначеного слід виокремити праці вітчизняних науковців, зокрема О. Вівчаренка, Н. Гавриш, М. Дейнеги, А. Місінкевич, проте окремі питання заходів відновлення земель потребують подальшого дослідження.

Метою статті є вивчення низки питань правового забезпечення заходів відновлення земель.

Виклад основного матеріалу. Передумовами реалізації основних правових заходів відновлення земель є низка попередніх заходів, які сприяють їх ефективному та дієвому запровадженню. Серед цих заходів доцільно виокремити такі: здійснення стандартизації й нормування в галузі охорони земель, моніторингу земель, здійснення контролю за використанням і охороною земель, планування та прогнозування використання земель, здійснення економічного стимулювання раціонального використання й охорони земель, консолідацію земель сільськогосподарського призначення тощо.

Так, моніторинг земель забезпечує ефективність запровадження основних заходів відновлення. Отримані під час проведення моніторингу повні та достовірні відомості щодо якісного стану земель, його змін є підґрунтям ефективного запровадження основних заходів відновлення. Результати моніторингу земель дають змогу дослідити й обґрунтувати необхідні заходи щодо запобігання чи зменшення негативних впливів на ґрунти й зниження їхньої родючості, рекультивативних заходів, а також заходи щодо земель, які тимчасово вилучаються з використання, проведення робіт з поліпшення якості малопродуктивних земель [4, с. 196].

Слід зазначити, що Наказом Державного комітету України по водному господарству від 16 квітня 2008 р. № 108 було затверджено Інструкцію з організації та здійснення моніторингу зрошуваних і осушуваних земель, яка встановлює вимоги щодо організації та проведення спостережень за станом зрошуваних, осушуваних і прилеглих до них земель за гідрогеологічними, інженерно-геологічними, гідрохімічними показниками, показниками хімічного складу ґрунтів та технічного стану меліоративних систем, за підтопленням сільських населених пунктів у межах зони дії меліоративних систем, а також щодо оброблення, узагальнення й надання інформації за цими показниками [5].

Проведення моніторингу земель забезпечує здійснення планування та прогнозування використання земель. Слід підкреслити, що без заходів планування та прогнозування проведення заходів відновлення земель є малорезультативним, оскільки розроблення планових заходів охорони та відновлення земель, прогнозування змін якісного стану земель забезпечує ефективне здійснення заходів із відновлення земель.

Глава 30 Земельного кодексу України закріплює форми планування використання й охорони земель. Насамперед ідеться про загальнодержавні та регіональні програми використання й охорони земель.

Одним із чинників кризового стану земель є відсутність загальнодержавної програми використання й охорони земель. Слід погодитися з висловленою позицією, що планування заходів, спрямованих на збереження й підвищення родючості ґрунтів, може бути успішним лише за умови, якщо воно буде засноване на знанні законів розвитку ґрунтів і їх взаємодії з іншими природними факторами [6, с. 43].

Планування використання й охорони земель спрямоване насамперед на зменшення негативного впливу суспільного виробництва на навколишнє середовище, а також на збереження й підвищення ресурсного потенціалу країни [7, с. 39]. Як слушно зазначається в наукових працях, планування комплексу запобіжних заходів має здійснюватися як на загальнодержавному та регіональному рівнях, так і безпосередньо власниками й користувачами земельних ділянок [8, с. 104].

На ефективність запровадження заходів із відновлення земель впливає здійснення контролю за використанням і охороною земель із метою забезпечення додержання органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями й громадянами земельного законодавства України.

Глава 32 Земельного кодексу України виокремлює державний, самоврядний і громадський контроль за використанням і охороною земель. При цьому С. Хом'яченко наголошує на однаковій природі державного й самоврядного контролю [9, с. 211], оскільки обидва мають спільну мету – забезпечення раціонального використання й охорони земель як основного національного багатства. Крім того, вони уособлюють реалізацію конституційних засад українського народу через діяльність двох складових частин публічної влади – органів державної влади й органів місцевого самоврядування [10, с. 152].

Стандартизація та нормування у сфері використання й охорони земель має важливе значення для здійснення відновлення земель. Доцільно всебічно підтримати П. Кулиничу, який стверджує, що нормування та стандартизація у сфері використання й охорони земель являє собою функцію державного управління земельними ресурсами та полягає в прийнятті й забезпеченні використання суб'єктами земельних відносин вимог щодо якості земель, родючості ґрунтів, допустимого антропогенного навантаження та господарського освоєння земель [11, с. 302].

Як справедливо наголошується в наукових працях, одним із пріоритетних напрямів новітньої державної аграрної політики має бути розв'язання економічних проблем раціонального використання, охорони та збереження родючості ґрунтів, запобігання розвитку деградаційних процесів, а також гарантування екологічної й продовольчої безпеки країни [12, с. 147]. Проте, як зазначають фахівці, спостерігається досить низька ефективність економічного механізму щодо розв'язання проблеми збереження родючості ґрунтів [12, с. 147]. Отже, у державі необхідно розбудовувати дієвий економічний механізм охорони та відновлення земель.

Ознаками економіко-правового забезпечення використання й охорони земель визнаються такі: наявність сукупності законодавчо закріплених засобів, способів і прийомів впливу на учасників земельних правовідносин, які разом формують певні важелі, завдяки яким держава, уникаючи заборон і зобов'язань, впливає на процес використання земель; здійснення впливу на суб'єктів використання й охорони земель, спрямованого на формування й зміну земельних відносин із метою забезпечення реалізації принципів земельного права; забезпечення такого стану розвитку земельних відносин, за якого суб'єкти цих відносин не тільки зобов'язуються до цільового та раціонального землекористування, а й заохочуються до ефективного використання земель, поліпшення їх якості; формування зацікавленості суб'єктів земельних відносин у належному використанні й охороні земельної ділянки, орієнтованості у власній діяльності на норми земельного законодавства, забезпеченні додержання прав і законних інтересів інших учасників земельних відносин [13, с. 8].

В умовах утворення дрібних земельних ділянок сільськогосподарського призначення, непридатних або малоприсаєдбаних для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, правовим заходом їх відновлення слід вважати й консолідацію земель сільськогосподарського призначення. Як зазначається в Розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку земельних відносин в Україні на період до 2020 року» від 17 червня 2009 р. № 743-р, складна ситуація, що має місце у сфері земельних відносин, спричинена насамперед подрібненням земельних масивів і створенням великої кількості невеликих за площею й малоефективних господарств у сільському господарстві [14].

Як слушно зазначають фахівці, унаслідок парцеляції земель сільськогосподарського призначення виникає неспроможність власників компенсувати витрати, пов'язані із застосуванням сучасних агротехнологій, придбанням засобів хімізації, новітньої сільськогосподарської техніки тощо. Отже, об'єднання земельних ділянок до економічно обґрунтованих розмірів дозволить зменшити собівартість сільськогосподарської продукції та підвищити конкурентоспроможність товаровиробників, сприятиме залученню інвестицій у сільське господарство [15, с. 17].

Доцільно зазначити, що рекультивация порушених земель є основним заходом їх відновлення. Так, порушені землі потребують проведення рекультивации – комплексу організаційних, технічних і біотехнологічних заходів, спрямованих на відновлення ґрунтового покриву, поліпшення стану та продуктивності порушених земель.

Доречно погодитися з висловленою позицією, що рекультивация є одним із засобів, спрямованих на відновлення ґрунтового покриву, поліпшення стану та продуктивності порушених земель [16, с. 111]. Науковці розглядають процес деградації ґрунтів як

спричинений людиною процес погіршення і/або втрати властивостей і якості ґрунту, що призводить до збільшення витрат різного роду ресурсів для досягнення раніше отримуваної кількості та якості продукції і/або збільшення обмежень на подальшу діяльність людини [17, с. 22].

У наукових джерелах поняття рекультивации порушених і деградованих земель пропонується розглядати як законодавчо забезпечений комплекс прав і обов'язків відповідних суб'єктів щодо виконання передбачених законодавством організаційно-правових, технічних, фінансових, землевпорядних дій, спрямованих на відтворення природного стану землі (земельної ділянки) як головного засобу виробництва в сільському, лісовому господарстві, а також як просторово-територіального базису і як об'єкта природи з наявними ландшафтами з метою забезпечення якісного життєвого середовища суспільства [18, с. 9].

Доцільно наголосити, що проведення рекультивации земель спрямоване на відновлення не лише ґрунтового покриву, а й продуктивності порушених земель, поліпшення їх стану. Рекультивация земельних ділянок здійснюється шляхом пошарового нанесення на малопродуктивні земельні ділянки або ділянки без ґрунтового покриву знятої ґрунтової маси, а в разі потреби – і материнської породи в порядку, який забезпечує найбільшу продуктивність рекультивованих земель (ч. 5 ст. 52 Закону України «Про охорону земель»).

Доцільно підкреслити, що роботи зі зняття, складування, збереження та нанесення ґрунтової маси на порушені земельні ділянки здійснюються за рахунок фізичних і юридичних осіб, з ініціативи або вини яких порушено ґрунтовий покрив, а роботи з нанесення знятої ґрунтової маси на малопродуктивні землі здійснюються за бажанням власників або землекористувачів, зокрема й орендарів цих земельних ділянок за їхній рахунок. Таким чином, законодавець покладає обов'язок на фізичних і юридичних осіб, з ініціативи або вини яких порушено ґрунтовий покрив, за власний рахунок провести роботи з нанесення ґрунтової маси на порушені земельні ділянки. У разі підвищення продуктивності малопродуктивних земельних ділянок за бажанням власників або землекористувачів, зокрема орендарів, саме вони несуть витрати на проведення рекультивацийних заходів.

Традиційно виділяють технічний і біологічний етапи рекультивации. Саме на першому (технічному) етапі здійснюється зняття та складування верхнього, найбільш родючого шару ґрунту, вирівнювання поверхні. На другому, біологічному етапі, який починається після завершення першого, відбувається збагачення земельної ділянки органічними речовинами, упродовження сівозмін тощо. Слід зазначити, що новелою законодавства є Порядок реалізації пілотного проекту рекультивации земель лісогосподарського призначення, порушених унаслідок незаконного видобування бурштину, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2016 р. № 1063 [19].

Як наголошує Р. Панас, рекультивацію порушених земель необхідно розглядати як комплексну проблему відновлення продуктивності та реконструкції ландшафтів, порушених промисловістю й іншою діяльністю, та створення на місці «промислових пустель» або на інших ділянках нових культурних ландшафтів [20, с. 212].

Сучасне використання земельних ресурсів, як переконують фахівці, не відповідає вимогам збалансованого природокористування у зв'язку з порушенням екологічно допустимого співвідношення площ ріллі, природних кормових угідь, лісових насаджень [21, с. 39–40]. Значна частина продуктивних ґрунтів утратила економічну родючість. Через надмірну розораність, недостатнє внесення органічних речовин, мінеральних добрив, забруднення у сучасних умовах відбувається деградація земельних ресурсів [21, с. 40].

Нині значна частина земель сільськогосподарського призначення руйнується внаслідок деградаційних процесів – сонячної, вітрової ерозії, а також антропогенних навантажень. Кількість земель в Україні, що пошкоджені водною ерозією, досягає 32% від загальної площі. Із них 4,5 млн га із середньо й сильно змитими ґрунтами, зокрема 68 тис. га повністю втратили гумусовий горизонт [22, с. 14]. Через надмірну розораність, недостатнє внесення органічних речовин, мінеральних добрив, забруднення в сучасних умовах відбувається деградація земельних ресурсів.

У зв'язку з вищевикладеним доцільно говорити про консервацію деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель. Відповідно до наукових джерел запровадження консервації земель дозволить зменшити надмірну розораність земельного фонду, що певною мірою зупинить процеси деградації земель і ґрунтів, створить умови для самовідновлення ґрунтової родючості на законсервованих земельних ділянках [23, с. 93].

Порядок консервації земель установлюється законодавством України. Так, Порядок консервації земель було затверджено Наказом Міністерства аграрної політики та продовольства від 26 квітня 2013 р. № 283 [24]. Цей Порядок визначає організаційні засади щодо консервації деградованих і малопродуктивних земель, господарське використання яких є екологічно небезпечним і економічно неефективним, а також техногенно забруднених земельних ділянок, на яких неможливо одержати екологічно чисту продукцію, а перебування людей на цих земельних ділянках є небезпечним для їхнього здоров'я. Цей Порядок поширюється на органи виконавчої влади й органи місцевого самоврядування, які передають земельні ділянки державної чи комунальної власності у власність або користування відповідно до повноважень, а також на власників земельних ділянок і землекористувачів. Водночас, як зауважує М. Максименко, наявний сьогодні правовий механізм консервації земель не забезпечує належним чином їх охорону та потребує внесення змін [25, с. 9].

Консервація земель здійснюється за наявності порушення поверхні земельних ділянок унаслідок землетрусів, зсувів, карстоутворення, повеней; еродованих земель, перезволожених земель із підвищеною кислотністю або засоленістю та ґрунтів, забруднених хімічними речовинами й іншими видами забруднень, небезпечних для здоров'я людей; малопродуктивних земель, ґрунти яких характеризуються негативними природними властивостями, низькою родючістю; радіаційно небезпечних, радіоактивно забруднених земель або забруднених важкими металами й іншими хімічними елементами.

В умовах низької родючості й агроекологічної якості ґрунтів, поширення засолених і солонцевих ґрунтів, солончаків і солонцевих комплексів важливого значення набуває меліорація земель.

У юридичній літературі меліорація земель сільськогосподарського призначення розглядається як комплекс заходів (гідротехнічних, агролісотехнічних, хімічних, культуртехнічних, агротехнічних), спрямованих на поліпшення властивостей ґрунтів, збереження й підвищення їх родючості, забезпечення їх стійкості до несприятливих природних умов і антропогенних факторів із метою найефективнішого їх використання відповідно до потреб сільського господарства, з обов'язковим дотриманням екологічних вимог, установлених законодавством [26, с. 4].

Залежно від спрямування здійснюваних меліоративних заходів Закон України «Про меліорацію земель» від 14 січня 2000 р. № 1389-ХІV виокремлює гідротехнічну, культуртехнічну, хімічну, агротехнічну й агролісотехнічну меліорацію [27].

Так, гідротехнічна меліорація земель полягає в здійсненні комплексу заходів, спрямованих на забезпечення поліпшення земель із несприятливим водним режимом (перезволожених, переосушених тощо), регулювання водного режиму шляхом створення спеціальних гідротехнічних споруд на схилових та інших землях із метою поліпшення водного й повітряного режиму ґрунтів і їх захисту від шкідливої дії води (затоплення, підтоплення, ерозії тощо).

На підставі аналізу еколого-меліоративного стану зрошуваних земель фахівцями-ґрунтознавцями зроблено висновок, що для забезпечення продовольчої безпеки держави в роки з несприятливими погодними умовами мінімально необхідна площа зрошуваних земель в Україні має становити 1,5–1,7 млн га. Отже, необхідно відновити фактичне зрошення на площі близько 1 млн га [12, с. 103].

Культуртехнічна меліорація земель передбачає викорчування дерев і чагарників, розчищення від каміння, зрізування купин, вирівнювання поверхні, меліоративну оранку, залуження, улаштування тимчасової вибіркової мережі каналів.

Хімічна меліорація земель полягає у здійсненні комплексу заходів, спрямованих на поліпшення фізико-хімічних і фізичних властивостей ґрунтів, їх хімічного складу (ст. 6 Закону України «Про меліорацію земель»). Зазначений вид меліорації включає заходи з гіпсування, вапнування та фосфоритування

ґрунтів. Як наголошують фахівці, хімічна меліорація (зокрема вапнування) належить до одного з найважливіших заходів у системі підвищення родючості кислих ґрунтів [12, с. 79].

У контексті вищезазначеного слід погодитися з позицією, що надмірне й неправильне застосування хімічних меліорантів спричиняє негативний вплив на стан навколишнього середовища [28, с. 77], адже специфіка меліорації полягає в тому, що іноді запровадження меліоративних заходів негативно впливає на стан як меліорованих земель, так і прилеглих територій. Заходи з меліорації повинні запроваджуватися тільки за умов їх екологічної доцільності. Підтвердженням цього є зміст ст. 3 Закону України «Про пестициди й агрохімікати» від 2 березня 1995 р. № 86/95-ВР, що серед основних принципів державної політики у сфері діяльності, пов'язаної з пестицидами й агрохімікатами, виокремлює такі: пріоритетність збереження здоров'я людини й охорони навколишнього природного середовища щодо економічного ефекту від застосування пестицидів і агрохімікатів; обґрунтованість їх застосування; мінімізацію використання пестицидів за рахунок упровадження біологічного землеробства й інших екологічно безпечних, нехімічних методів захисту рослин; безпечність для здоров'я людини та навколишнього природного середовища під час їх виробництва, транспортування, зберігання, випробування й застосування за умови дотримання вимог, установлених державними стандартами, санітарними нормами, регламентами й іншими нормативними документами тощо [29].

Крім того, доцільно зазначити, що Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 2 лютого 2016 р. № 55 було затверджено Гігієнічні нормативи й регламенти безпечного застосування пестицидів і агрохімікатів [30].

Агротехнічна меліорація земель полягає в здійсненні комплексу заходів, спрямованих на збільшення потужності та поліпшення агрофізичних властивостей кореневмісного шару ґрунтів. Ідеться про здійснення плантажної оранки, глибокого меліоративного розпушення, щільювання, кротового аераційного дренажу, піскування, глинування тощо (ст. 7 Закону України «Про меліорацію земель»).

Лісові насадження відіграють важливу роль у боротьбі з водною та вітровою ерозією, а також посухами. Отже, здійснення комплексу заходів агролісотехнічної меліорації земель спрямоване на забезпечення докорінного поліпшення земель шляхом використання ґрунтозахисних, стокорегулюючих та інших властивостей захисних лісових насаджень (ст. 8 Закону України «Про меліорацію земель»).

Відповідно до Правил відтворення лісів, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 2007 р. № 303, відтворення лісів передбачає цільове вирощування водоохоронних насаджень на берегах річок, навколо озер, водоймищ, у зонах відводу каналів; ґрунтозахисних насаджень у ярах, балках, на крутосхилах, луках, інших непридатних для використання в сільському господарстві землях, а також позахисних лісових смуг; захисних лісових насаджень у смугах відводу залізниць, автомобільних доріг тощо [31].

Висновки. З урахуванням викладеного слід зазначити, що одним із напрямів сучасної державної земельної політики має бути забезпечення ефективного та дієвого запровадження як попередніх, так і основних заходів відновлення земель. Зазначене сприятиме реалізації стратегічних цілей держави щодо забезпечення раціонального використання та відновлення якісного стану земель.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Деякі питання удосконалення управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними: Постанова Кабінету Міністрів України від 7 червня 2017 р. № 413. Офіц. вісн. України. 2017. № 51. Ст. 1569.
2. Про затвердження Національного плану дій щодо боротьби з деградацією земель та опустелюванням: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 березня 2016 р. № 2714-р. Урядовий кур'єр. 2016. 29 квітня. № 82.
3. Про утворення Координаційної ради з питань боротьби з деградацією земель і опустелюванням: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 січня 2017 р. № 20. Офіц. вісн. України. 2017. № 10. Ст. 304.
4. Попова А. Моніторинг землі як правова форми охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні. Збірник матеріалів першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України: зб. матеріалів (м. Одеса, 9–10 вересня 2016 р.) / відп. ред. І. Каракаш. Одеса: Юридична література, 2016. С. 194–197.
5. Про затвердження Інструкції з організації та здійснення моніторингу зрошуваних і осушуваних земель: Наказ Державного комітету України по водному господарству від 16 квітня 2008 р. № 108. Офіц. вісн. України. 2008. № 54. Ст. 1812.
6. Колотинская Е. Правовые вопросы теории государственного земельного кадастра в СССР. М.: Издательство Моск. ун-та, 1989. 118 с.
7. Забельшенский А. Основы природоохранительного права: конспект лекций. Свердловск: УрГУ, 1978. 43 с.
8. Конишева О. Правове забезпечення запобігання деградації земель сільськогосподарського призначення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2002. 175 с.
9. Хом'яченко С. Розвиток та систематизація законодавства про контроль за використанням та охороною земель. Проблеми кодифікації законодавства України: матер. наук.-практ. конф. (м. Київ, 28–29 квітня 2004 р.). К.: Інститут держави і права імені В.М. Корецького. С. 210–212.
10. Курило В., Світличний О. Державний контроль у сфері земельних ресурсів. Науковий вісник Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Сер. Право. Ч. 1. 2011. Вип. 165. С. 150–154.
11. Кулинич П. Державне управління у сфері використання та охорони земельних ресурсів. Земельне право України: підручник / В. Семчик, П. Кулинич, М. Шульга. К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2008. С. 287–327.
12. Балюк С., Величко В., Горін М. Стратегія збалансованого використання, відтворення і управління ґрунтовими ресурсами України / за ред. С. Балюка, В. Медведєва. К.: Аграр. наука, 2012. 240 с.

13. Костенко В. Економіко-правове забезпечення використання та охорони земель: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». Харків, 2015. 19 с.
14. Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку земельних відносин в Україні на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 червня 2009 р. № 743-р. Офіц. вісн. України. 2009. № 51. Ст. 1760.
15. Мартин А., Краснолуцький О. Консолідація земель сільськогосподарського призначення та правові механізми її здійснення в Україні. Землевпорядний вісник. 2011. № 5. С. 16–21.
16. Вівчаренко О. Правова охорона земель в Україні: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2010. 333 с.
17. Хитров Н. Деградація ґрунтів і методи її попередження: матеріали Всерос. научн.-практ. конф. (г. Москва, 16–18 лютого 1998 г.). Т. 1. Москва, 1998. С. 20–26.
18. Місінкевич А. Правове забезпечення рекультивації земель в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». К., 2015. 17 с.
19. Деякі питання реалізації пілотного проекту рекультивації земель лісогосподарського призначення, порушених внаслідок незаконного видобування бурштину: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2016 р. № 1063. Офіц. вісн. України. 2017. № 16. Ст. 165.
20. Панас Р. Раціональне використання та охорона земель: навч. посібн. Львів: Новий Світ, 2008. 352 с.
21. Богатирчук-Кривко С. Еколого-економічний механізм управління земельними ресурсами в сільському господарстві. Землевпорядний вісник. 2014. № 12. С. 39–42.
22. Бредіхін О. Економічні проблеми охорони земель на нинішньому етапі розвитку земельних відносин. Землевпорядний вісник. 2012. № 8. С. 13–18.
23. Хомінець С. Правове забезпечення підвищення родючості ґрунтів: монографія. Х.: Видавництво «Фінарт», 2015. 169 с.
24. Про затвердження Порядку консервації земель: Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства від 26 квітня 2013 р. № 283. Офіц. вісн. України. 2013. № 42. Ст. 1525.
25. Максименко М. Правове забезпечення оптимізації структури землекористування в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». К., 2013. 17 с.
26. Дейнега М. Правове регулювання меліорації земель сільськогосподарського призначення в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». К., 2012. 19 с.
27. Про меліорацію земель: Закон України від 14 січня 2000 р. № 1389-XIV. Офіц. вісн. України. 2000. № 6. Ст. 200.
28. Дейнега М. Правове регулювання хімічної меліорації земель в Україні. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2011. № 5. С. 73–78.
29. Про пестициди і агрохімікати: Закон України від 2 березня 1995 р. № 86/95-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 14. Ст. 91.
30. Про затвердження Гігієнічних нормативів і регламентів безпечного застосування пестицидів і агрохімікатів: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 2 лютого 2016 р. № 55. Офіц. вісн. України. 2016. № 4. Ст. 575.
31. Про затвердження правил відтворення лісів: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 2007 р. № 303. Офіц. вісн. України. 2007. № 16. Ст. 589.